O‘ZBEK VA TURK TILLARIDA FE’L NISBATLARI TIZIMINING QIYOSIY-TIPOLOGIK TAHLILI

Gafurova Mohichehra
O‘zbek tili va adabiyoti fani o‘qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.23213299

Annotatsiya: Ushbu tezisda turkiy tillar oilasiga mansub o‘zbek va turk tillaridagi fe’l nisbatlari (majhul, o‘zlik, orttirish, birgalik) tizimining qiyosiy-tipologik xususiyatlari tahlil qilingan. Har ikki tildagi nisbat yasovchi affikslarning fonetik variantlari, morfemik tuzilishi, sintaktik valentlikning o‘zgarishi hamda semantik-funksional nozik jihatlari ochib berilgan. O‘g‘uz va qipchoq tillari guruhlari kesimida kuzatiladigan umumiy va farqli tipologik belgilar ilmiy asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: qiyosiy tilshunoslik, tipologiya, fe’l nisbatlari, o‘zbek tili, turk tili, morfemika, semantika, valentlik.

KIRISH

Jahon tilshunosligida tillarning qiyosiy-tipologik tadqiqi ularning genetik yaqinligi va tarixiy taraqqiyot qonuniyatlarini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi. Turkiy tillar oilasining yorqin vakillari bo‘lgan o‘zbek (qipchoq va qarluq guruhi elementlarini jamlagan) va turk (o‘g‘uz guruhi) tillari agglyutinativ (sökmalı) tillar qatoriga kirib, ularning grammatik qurilishida, xususan, fe’l morfologiyasida o‘ziga xos umumiyliklar bilan birga tipologik tafovutlar ham mavjud.

Fe’l nisbatlari kategoriyasi harakatning subyekt va obyekt bilan munosabatini, shuningdek, sintaktik vazifalarning o‘zgarishini ifodalovchi asosiy grammatik hodisalardan biridir. Ushbu maqolaning dolzarbligi shundaki, o‘zbek va turk tillaridagi fe’l nisbatlari tizimi qiyosiy aspektda chuqur ochib berilishi turkiy tillar tipologiyasini boyitishga, qiyosiy grammatika va tarjima nazariyasi uchun nazariy asos yaratishga xizmat qiladi.

Qiyosiy-tipologik tilshunoslikda fe’l nisbatlari masalasi ko‘plab olimlar (A.N. Kononov, J. G‘ulomov, N. Mahmudov, M. Ergin, Sh. Rahmatullayev va boshqalar) tomonidan o‘rganilgan. Nisbat kategoriyasi fe’lning zamon, mayl, shaxs-son kabi grammatik kategoriyalaridan farqli o‘laroq, gapning sintaktik strukturasi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, fe’l o‘zak yoki negizining ma’nosini o‘zgartirgan holda uni boshqa sintaktik vazifaga moslashtiradi.

O‘zbek va turk tillarida nisbatlar tizimi quyidagi asosiy turlarga bo‘linadi:

- Majhul nisbat (O‘zb: -il, -in; Turk: -il, -in, -ul, -ün)
- O‘zlik nisbat (O‘zb: -il, -in, -n; Turk: -in, -il, -n)
- Orttirish nisbat (O‘zb: -dir, -t, -giz, -kaz, -ar; Turk: -tir, -t, -ar)
- Birgalik nisbat (O‘zb: -ish; Turk: -iş, -üş, -aş)

Majhul nisbat (Edilgen fiil)

Har ikki tilda ham majhul nisbat harakatning bajaruvchisi noma’lum bo‘lgan shaxsga yoki obyektga qaratilgan holatlarda qo‘llanadi.

O‘zbek tilida: -il (undosh bilan tugagan o‘zaklarga: yoz-il-di) va -in (unli yoki l undoshi bilan tugagan o‘zaklarga: qil-in-di, ol-in-di).

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Turk tilida: Vokal garmoniya (unlilar uyg'unligi) qonuniyatiga qat'iy bo'ysungan holda to'rt xil variantda keladi: -il, -ıl, -ul, -ün (yaz-ıl-dı, gör-ün-dü, sev-il-di).

Nozik jihati shundaki, turk tilida unlilar uyg'unligi majhul nisbat hosil qiluvchi qo'shimchaning fonetik variantlari talaffuz jozibadorligini ta'minlaydi. O'zbek tilida esa fonetik moslashuvchanlik biroz cheklangan bo'lib, tarixiy fonetik o'zgarishlar natijasida ba'zi so'zlarda qo'shimcha qo'shilish jarayoni qotib qolgan.

O'zlik nisbat (Dönüşlü fiil)

- O'zlik nisbat subyekt o'z ustida bajaradigan harakatni bildiradi.
- Misollar:
- O'zbekcha: Taranmoq, kiyinmoq, yuvinmoq.
- Turkcha: Taranmak, giyinmek, yıkanmak.

Morsemik nuqtayi nazardan ikkala tilda ham o'xshashlik yuqori. Biroq turk tilida o'zlik ma'nosini kuchaytirish uchun ko'pincha refleksiv olmoshlar (kendi) bilan analitik birikmalar hosil qilish faolroqdir.

Orttirma nisbat (Ettirgen fiil)

Orttirma nisbat bajaruvchining ta'siri bilan shaxs yoki narsa tomonidan bajarilgan ish-harakatni bildiradi. Bu nisbat har ikki tilda ham eng sermahsul va murakkab tizimdan biridir.

O'zbek tilida: Orttirma nisbat affikslari juda rang-barang:

- -dir: yoz-dir
- -t: o'qi-t
- -giz / -g'iz / -kiz / -qiz / -gaz / -kaz / -qaz / -g'az: kirgiz, ketkiz, o'tqiz, yurg'iz, o'tkaz, to'lg'az(dialektal va qadimgi shakllar saqlangan)
- -ar / -ir: chiqar, pishir
- Turk tilida: Asosiy affikslar quyidagilar:
- -tir / -tır / -tur / -tür: yazdır, kestir,
- -t: okut, uyut, boyat
- -ar / -er / ir: kopar, pişir

Tipologik tahlil shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida orttirma nisbat yasovchi affikslar soni va ularning qadimiy turkiy qatlamni saqlab qolganligi turk tiliga nisbatan kengroq diapazonga ega. Turk tilida esa affikslar asosan unlilar garmoniyasiga qat'iy qoliplangan.

Birgalik nisbat (İşteş fiil)

Birgalik nisbat harakatning ikki yoki undan ortiq shaxs tomonidan birgalikda yoki o'zaro bajarilishini ifodalaydi.

O'zbek tilida: -ish (ur-ish, chop-ish).

Turk tilida: -iş, -ış, -uş, -üş (döv-üş, gül-üş).

Ma'no jihatidan har ikki tilda ham o'zaro harakat (masalan, salomlashmoq – selamlaşmak) va birgalikda harakat (kulishmoq –gülüşmek) turlari farqlanadi.

Fe'l nisbatlari sintaktik darajada so'z birikmasi va gap tuzilishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Nisbat qo'shimchalarining qo'shilishi fe'lning valentligini (to'ldiruvchi talab qilish qobiliyatini) o'zgartiradi:

Valentiylikning kamayishi: Majhul va o'zlik nisbatlar o'timli fe'llarni o'timsiz fe'llarga aylantiradi (to'g'ridan-to'g'ri to'ldiruvchi tushib qoladi).

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Valentiylikning ortishi: Orttirma nisbat qo‘shilganda, fe’lga yana bir yangi subyekt (vositasiz yoki vositali to‘ldiruvchi) qo‘shiladi.

Qiyosiy misol:

O‘zbekcha: aniq nisbat: Bola xatni yozdi (2 valentli) \ majhul nisbat: Xat yozildi (1 valentli) \ orttirma nisbat: Ustoz bolaga xat yozdirdi (3 valentli).

Turkcha: Çocuk mektubu yazdı \ edilgen fiil: Mektup yazıldı \ ettirgen fiil: Öğretmen çocuğa mektup yazdırdı.

XULOSA

O‘zbek va turk tillarida fe’l nisbatlari tizimining qiyosiy-tipologik tahlili shuni ko‘rsatadiki:

Har ikki til agglyutinativ qurilishga ega bo‘lgani sababli, nisbat yasash prinsiplari va asosiy affikslar genetik mushtaraklikni namoyon etadi.

Fonetik sathda turk tilida vokal garmoniya qonuni mutloq ustunlikka ega bo‘lib, affikslar variantdorligini oshiradi; o‘zbek tilida esa fonetik moslashuv bilan birga tarixiy-etimologik va dialektal qoldiq shakllar ham saqlanib qolgan.

Sintaktik valentlik va semantik o‘zgarishlar mexanizmi har ikki tilda bir xil mantiqqa ega bo‘lib, tillarning tipologik yaqinligini tasdiqlaydi.

Ushbu tadqiqot natijalari turkiy tillar qiyosiy grammatikasi, qiyosiy tipologiya hamda tarjima nazariyasi darsliklarini boyitishda xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mahmudov N. O‘zbek tili tipologiyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2020.
2. Ergin M. Türk Dil Bilgisi. – İstanbul: Bayrak Basım, 2009.
3. G‘ulomov J., Askarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent: O‘qituvchi, 1987.
4. Banguoğlu T. Türkçenin Grameri. – Ankara: TDK Yayınları, 2004.
5. Jumaniyozov R. Qiyosiy grammatika: o‘zbek va turk tillari. – Toshkent: Universitet, 2018.
6. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2006.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.